

УДК 159.923.2:922

Антоніна Возович

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

Правова особистість, перебуваючи в системі правовідносин конкретного суспільства, може стикатися з серйозним неспівпадінням окремих правових уявлень, форм поведінки, цінностей, а також цілого образу світу різних учасників правовідносин. Тому важливість даного дослідження ми вбачаємо у можливості створення таких освітніх умов, які сприяли б ліквідації наслідків зазначеного вище неспівпадіння, яке особливо гостро виявляється в соціальній взаємодії юної особистості. Метою дослідження було у формувальному експерименті довести ефективність створеної нами програми формування психосемантичного змісту правосвідомості (далі – ПФСЗП) у студентів українських коледжів.

Мета статті – викласти й обґрунтувати методологічний базис ПФСЗП (цілі, наукові принципи, середовищні фактори й індивідуальні чинники, механізми та напрями її реалізації) та результати доведення її ефективності.

Принципи побудови програми. В основу ПФСЗП лягли окремі, на наш погляд, найважливіші принципи виховної діяльності та формування змісту свідомості. Серед останніх можемо виділити загальні й організаційно-функціональні принципи. До загальних принципів належать принципи об'єктивності, локальності, конкретності, науковості та законності. Організаційно-функціональні об'єднують у собі такі принципи: раціональної організації, зворотного зв'язку та персоніфікованості.

Принцип об'єктивності означає, що формування правової свідомості має виходити з урахування реальних можливостей правовиховного процесу, правової ситуації в країні, а також індивідуальних психічних можливостей суб'єктів формувального впливу.

Принцип локальності формувального впливу зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу відбувається лише в межах цільового призначення даного процесу (формування правосвідомості та ширше – правової культури) і не торкається ширшого спектра світоглядних, релігійних, філософських чи інших настанов.

Принцип конкретності вимагає чіткого врахування у формувальному експерименті конкретних умов і факторів, які впливають на зміст і структуру правової свідомості. До таких належать: суспільно-побутові, вікові, статеві, етнокультурні, сімейні тощо.

Принцип науковості полягає в тому, що діяльність із формування змісту провосвідомості має базуватися на досягненнях психологічної та педагогічної науки, а також науково обґрунтованих психологічних практик, зокрема тренінгової діяльності.

Принцип законності передбачає формування в системі правових уявлень таких керівних положень та ідей, які є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів права з приводу необхідності дотримання законів. Виконання цього принципу під час впровадження програми сприяє дотриманню та виконанню правових приписів усіма членами формувального процесу як суб'єктами права – керівником програми та її учасниками.

Організаційно-функціональні принципи формування психосемантичного змісту правосвідомості безпосередньо визначають дієвість та ефективність програми ПФСЗП. Принцип раціональної організації стосується, передусім, такого організаційного аспекту здійснення програми, як формування вибірки. Так, було враховано, що програма більшою мірою має бути спрямована не на всіх студентів коледжів, а на неповнолітніх студентів, схильних до девіантної поведінки, із несформованим правовим менталітетом.

Принцип зворотного зв'язку в формуванні психосемантичного змісту буденної правосвідомості студентів коледжів зводиться до того, що між учасниками Програми та її керівником повинен встановитися стійкий зворотний зв'язок. У практичному плані це означає, що керівник як суб'єкт формувального впливу в процесі своєї діяльності застосовує певні форми і методи залежно від отриманої ним інформації про стан учасників групи розвитку і готовності останніх адекватно сприймати такі впливи. Керівник постійно отримує інформацію про ефект, якого вдалося досягти в результаті здійснення тих чи інших впливів. Це дозволяє вчасно враховувати помилки і недоліки в ході реалізації завдань програми й уточнювати методи і засоби їх коригування.

Принцип персоніфікованості у формуванні змісту провосвідомості передбачає, що при здійсненні системи формувальних впливів керівник повинен послідовно застосовувати диференційований підхід до кожного окремого учасника групи, а також методи, орієнтуючись на кожен конкретну ситуацію. Це є тим більш необхідним, що керівник часто

може стикатися з можливими відхиленнями у правовій поведінці конкретного учасника. Особливо це стосується неповнолітніх та осіб із правовими девіаціями, які на заняттях можуть провокувати конфлікти і потребують чіткого контролю за реалізацією правовиховного впливу.

Умови формування буденної правосвідомості. Серед умов формування буденної правосвідомості, в яких реалізується Програма, ми виділяємо середовищні фактори й індивідуальні чинники.

Буденна правосвідомість формується під впливом конкретних умов життя та емпіричних знань про право, законність, юридичну відповідальність тощо. Відповідно і програма ПФСЗП реалізується в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які результуються в особливому субкультурному типі правової культури (молодіжна правова субкультура) і знаходять вияв у правовій поведінці студентів коледжів. Важливим середовищним фактором є також міське середовище проживання, міське або сільське походження, етнічна приналежність учасників групи. Відомо, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливе лише в межах тієї культури, органічною частиною якої вона є. Урахування характеру і специфіки соціокультурного середовища, у рамках якого застосовуються конкретні засоби, особливо важливе тому, що використання тих чи інших психологічних технік і технологій у різних соціокультурних умовах часом може призвести до протилежних результатів.

Індивідуальні чинники реалізації Програми зумовлені віковими, статевими особливостями учасників, їх рівнем правових знань, практичного досвіду тощо. Основна частина студентів, як правило, на рівні буденної правосвідомості ототожнює поняття «право» і «закон», а сам закон сприймає як імператив – наказ діяти тим чи іншим чином або заборону певної поведінки під загрозою застосування покарання. Таким чином складається правовий нігілізм, негативний зміст буденної правосвідомості, який може заважати успішному впровадженню ПФСЗП.

Серед чинників, що зумовлюють правовий нігілізм, О. Проць виділяє:

1) автосугестивний (прогалини у правових знаннях і невдалий досвід реалізації права породжують зневіру в соціальній цінності права);

2) ідентифікаційний (відбувається ототожнення з іншою особистістю, яка використовує для задоволення власних потреб та інтересів не право, а силу);

3) когнітивний (певний обсяг правових знань дає змогу виявити суперечності у законі та використовувати недосконалі правові норми у корисних цілях) [2, с. 120].

У процесі формувального навчання акцент робиться на виробленні правильного розуміння принципів і норм права, вміння давати адекватну реальності суспільну, правову та психологічну оцінку різним фактам, ситуаціям і суперечностям, особливо тим, із якими студенти коледжів нерідко стикаються в буденному житті.

Механізми реалізації програми. Конкретним організаційним і методологічним механізмом реалізації програми є суб'єктно-об'єктна взаємодія – ті форми і засоби, за допомогою яких суб'єкти формувальної діяльності впливають на індивідуальну свідомість об'єкта. При цьому як із боку суб'єкта, так і з боку об'єкта у процесі реалізації Програми спостерігаються відносини взаємовпливів, тому є підстави говорити про суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Механізм реалізації Програми ПФСЗП розгортається у двох площинах: внутрішній і зовнішній. Якщо у зовнішній площині він виступає як засіб досягнення бажаного рівня сформованості правосвідомості через безпосередню взаємодію суб'єкта й об'єкта, то у внутрішній площині він постає як механізм саморозвитку. На зовнішньому рівні, у процесі суб'єктно-об'єктної взаємодії, реалізуються різні правові потреби, інтереси, цілі громади, соціуму. На внутрішньому рівні у процесі суб'єктно-суб'єктної взаємодії реалізуються потреби в самопізнанні, самовдосконаленні, самоактуалізації суб'єктів формувального процесу.

Психологічні механізми реалізації ПФСЗП. Засвоєння особистістю правових норм відбувається із залученням таких психічних процесів: предметно-раціонального усвідомлення; інтеріоризації. У першому випадку право сприймається як необхідне та доцільне, корисне для суспільства. У другому відбувається «перетворення зовнішніх щодо особистості вимог права в її власну життєву позицію, правову настанову, звичку діяти відповідно до заданої правової моделі» [1, с. 98].

Критерії якості сформованої правосвідомості. В основу Програми ФСЗП було покладено нижченаведені критерії якості сформованої правосвідомості.

1. Настанова до відкритості (деліберативність) – спрямованість свідомості індивіда до соціальної взаємодії, готовність сприймати аргументи інших учасників групи і висловлювати власні думки. У реальному режимі створені керівником умови комунікації надають можливість для відкритого обміну судженнями, для висловлення учасниками своїх суспільних по-

треб та інтересів. При цьому керівник групи свідомо відходить від настанови на некритичність і запобігання оцінкам: наратив, у якому кожний відстоює свою позицію, проте залишається відкритим для критики.

2. Здатність до раціональної аргументації. Цей прояв буденної правосвідомості можливий за умови, що учасники дискусії мають необхідний рівень правових знань. Тому сформована правосвідомість тісно пов'язана з такою якістю, як поінформованість, знання про право та сутність цього феномена.

3. Комунікативна вмотивованість. Крім зазначеного вище, сформована буденна правосвідомість передбачає не лише готовність суб'єкта брати участь у комунікації та вміння вибудовувати аргументи, але й розвиток відповідного мотиву участі в комунікації. Намагаючись досягти порозуміння відносно спільної правової ситуації, учасники групи мусять виявляти мотивацію вирішувати ситуацію не за допомогою егоцентричного розрахунку на персональний успіх, а завдяки досягненню взаєморозуміння з іншими. Тому однією з констант демократичної правосвідомості учасників Програми вбачаємо зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом при відстоюванні власних прав.

4. Орієнтація на ідеали справедливості. Правильно сформований зміст буденної правосвідомості має орієнтувати учасників Програми на очікування й активне вимагання не лише справедливого здійснення права, але й обговорення правових проблем на засадах справедливості.

5. Відповідальність у спільній дискусії. Під час реалізації Програми були прийняті загальновідомі етичні норми дискурсу або умови комунікації: кожний член групи може брати участь у дискусії; кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискусії, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; ніхто з учасників дискусії не має зазнавати внутрішніх або зовнішніх перешкод до використання своїх, встановлених у першому і другому пунктах, прав [3, с. 140].

Структура Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості визначається принципами поетапності, доступності та послідовності. Так, кожне заняття логічно витікає з попереднього і виступає підґрунтям для наступного. При цьому кожне заняття спрямоване на вирішення окремих специфічних задач, зумовлених загальною метою та завданнями розвивальної програми, для досягнення яких застосовуються певні методичні прийоми і техніки.

Зазначимо спочатку, що структурування Програми було зумовлене розробленими нами структурою буденної правової свідомості осіб ран-

нього юнацького віку та концептуальною схемою впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів.

Згідно зі структурою буденної правосвідомості було заплановано такі напрями реалізації Програми (або блоки): когнітивний, оцінно-емотивний і регулятивно-поведінковий. Наведемо короткий опис кожного блоку Програми.

Когнітивний блок Програми. Когнітивний компонент свідомості забезпечується пізнавальною функцією свідомості. Мета цього блоку – сформувані такі компоненти змісту правосвідомості, як знання, погляди, уявлення й ідеї стосовно права. Основний механізм – правове інформування. У межах цього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості: перцептивний і когнітивний.

Оцінно-емотивний блок. Емотивний компонент змістової структури правосвідомості формується за рахунок оцінної функції свідомості та результується в оцінках, почуттях та емоціях, пов'язаних із правом. Основний механізм – правове виховання почуття необхідності правомірної поведінки та позитивного ставлення до права. У межах цього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості: емотивний і когнітивний.

Регулятивно-поведінковий блок Програми. Поведінковий компонент змістової структури правосвідомості формується за рахунок регулятивної функції свідомості та результується в настановленнях на правову поведінку. Основний механізм – правове виховання настанов на правомірну поведінку. В межах третього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості: вольовий та емотивний.

Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості розгортається в часі на певному етапі своєї реалізації залежно від мети останнього: початковому, основному та підсумковому. Нижче наводимо короткий опис змісту кожного з етапів розгортання Програми.

На початковому етапі учасники знайомляться з керівником, умовами роботи за Програмою та специфікою своєї ролі в ній. Керівник доносить до учасників зміст завдань, які заплановано до виконання.

На основному етапі відбувається власне формування змістового компонента правової свідомості студентів.

На підсумковому етапі студенти фокусуються на досягнутих цілях, якості виконання завдань. Аналізуються суб'єктивні враження учасників, оцінки ефективності Програми, справдження очікувань від участі в ній.

Апробація програми. Проведення формувального експерименту включало в себе три основні етапи: підготовчий, власне експеримен-

тальний і аналітичний. На підготовчому етапі (січень – лютий 2016 р.) провадилася розробка Програми ФСЗП. Власне експериментальний етап включав у себе проведення тренінгових занять, які проводилися впродовж березня – квітня 2016 року. Аналітичний етап дослідження проходив по закінченню занять за Програмою у травні 2016 року. Було проведено постекспериментальне вимірювання змістових показників правової свідомості студентів коледжів, технологія якого була така сама, як і в ході констатувального експерименту. Після цього проводилася математично-статистична обробка та якісний аналіз результатів. При обробці не враховувалися показники тих досліджуваних експериментальної групи, які неправильно виконали інструкцію, котрі не відвідували всіх занять за Програмою, оскільки вони вважалися такими, що не зазнали експериментального впливу.

План формувального експерименту ввібрав у себе: попереднє тестування, етап експериментального впливу та підсумкове тестування. Для проведення формувального експерименту з числа студентів коледжів, які брали участь у констатувальній частині дослідження, були створені експериментальна та контрольна групи.

Формувальний експеримент проводився у місті Кам'янці-Подільському в березні-травні 2016 р. Загальна кількість студентів, які взяли участь у дослідженні, склала 60 осіб. Група студентів Кам'янець-Подільського медичного училища складала експериментальну групу (ЕГ, n=30 осіб), група студентів Кам'янець-Подільського індустріального коледжу, які оволодівають тією ж спеціальністю, виступила в якості контрольної групи (КГ, n=30 осіб). Обидві групи мали приблизно однакові соціально-демографічні характеристики: вони були збалансовані за віком, статтю і навчалися на одному курсі.

План формувального експерименту включав у себе попереднє та підсумкове тестування експериментальної та контрольної груп, при цьому в ЕГ мав місце етап експериментального впливу, а в КГ такого впливу не було.

Незалежною змінною в експерименті була система роботи зі студентами, спрямована на трансформацію негативних проявів їх буденної правової свідомості та формування більш розгалуженої структури останньої. Іншими словами, незалежною змінною формувального експерименту виступив процес корекції структури і змісту правової свідомості, а залежною змінною (результатом) – підвищення рівня правосвідомості до ступеня готовності до правової активності.

Для визначення залежної змінної використовувалися такі методики: «Методика визначення морального насилля в сім'ї», «Семантичний диференціал (метод семантичних універсалій О. Атрем'євої)», методика «Діагностика полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» особистості» (С. Петров)», методика «Визначення схильності до поведінки з відхиленнями» (О. Орел)».

З метою виявлення ефективності впровадження Програми ПФСЗП нами було проведено контрольне обстеження експериментальної та контрольної груп. Результати формуального експерименту були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки. Використовувалися методи первинної (вираховування середніх статистичних значень і стандартного відхилення) і вторинної статистичної обробки. Виравувалися t-критерій Стюдента і T-критерій Вілкоксона між залежними вибірками. Критерії застосовувалися для зіставлення показників, вимірених у двох різних умовах на одній і тій же вибірці випробуваних і дозволили встановити не лише спрямованість змін, але і їх вираженість. З їх допомогою ми визначали, чи існуючі зрушення показників у якомусь одному напрямі є більш інтенсивним, ніж в іншому.

Як показав порівняльний аналіз результатів експериментального формування змісту правосвідомості за даними герменевтичних текстів, у експериментальній групі відносні частоти виборів кількісно збільшилися, тоді як у контрольній групі подібна динаміка не спостерігається. Сума δ між ЕГ та КГ за трьома стимульними текстами поширюється від 116,50 до 200,63, що свідчить про зростання кількості осіб із високим рівнем правової критичності.

Було отримано результати експериментального формування структурованого ставлення до основних правових понять за показниками семантичного диференціювання. Серед низки правових понять стосовно окремих із них було отримано статистично значущі результати, тобто Н0 була відхилена. Такими поняттями виявилися: «право», «справедливість», «покарання», «гідність»: у їх змісті спостерігаються статистично значущі зрушення ($p \leq 0,01$). Гіпотезу про те, що інтенсивність зрушень у типовому напрямі перевищує інтенсивність зрушень в нетиповому напрямі, було підтверджено.

У поняттєвому континуумі досліджуваних експериментатором було помічено тісний смисловий зв'язок між окремими поняттями, а саме утворення стійких смислових діад: «право – справедливість», «покарання – гідність», «справедливість – злочин», «справедливість – моральне насилля», «справедливість – жертва», «жертва – гідність»,

«справедливість – гідність». Спостерігаємо зростання ваги поняття «гідність». Отримані дані підтверджують зроблений раніше D. Cowan висновок про те, що гідність тісно пов'язана з правами людини, зокрема людську гідність підриває неспроможність влади залучити людину до процесу прийняття рішень [4].

У показниках полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» студентів коледжів до та після формувального експерименту також було отримано значущі зміни (при $p \leq 0.05$). Особливе зростання помічене в таких типах мотивації, як акізитивна, трудова, нормативна, мотивація позитивного ставлення до людей.

Методом ретестування вимірювався ефект формувального експерименту стосовно схильності студентів коледжів до поведінки з відхиленнями. Підраховувалися сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до поведінки з відхиленнями студентів коледжів до та після формувального експерименту. Гіпотеза про значущість позитивних змін була підтверджена на рівні $p \leq 0.05$, зокрема значно зменшилася схильність студентів до подолання норм і правил, схильність до агресії та насилля, до делінквентної поведінки, до саморуйнівної та самоушкоджувальної поведінки, до адиктивної поведінки.

У той же час у контрольній групі статистично значущих відмінностей показників не було виявлено.

Таким чином, у ході розвивальних занять Програми в учасників експериментальної групи спостерігалися різноманітні позитивні зміни. Серед них найбільш помітними зрушеннями стали: подолання негативних когнітивних правових установок, зменшення схильності студентів до подолання норм і правил, схильність до агресії та насилля, до делінквентної поведінки, до саморуйнівної та самоушкоджувальної поведінки, до адиктивної поведінки. Наслідком цих зрушень стало відчуття більшого правового комфорту, прийняття недоліків власної правової особистості, і відповідно, більш толерантне ставлення до вимог права.

Відбулися також позитивні зрушення у структурі правової свідомості: ускладнилася система суб'єктних оцінок, у правовій свідомості студентів утворюються стійкі смислові діади понять: «право – справедливість», «покарання – гідність», «справедливість – злочин», «справедливість – моральне насилля», «справедливість – жертва», «жертва – гідність», «справедливість – гідність».

Помічено ознаки перетворення біполярної правової картини світу на більш складно диференційовану та різноманітну, зросла кількість осіб із високим рівнем правової критичності.

У контрольній групі статистично значущої динаміки показників не було виявлено, що доводить ефективність впровадження Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості студентів коледжів. У подальшому Програма має дороблятися і поширюватися, оскільки вона здатна в межах правової культури соціуму сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості студентів коледжів, необхідну і достатню для їх правової поведінки як громадян України.

Посилання:

1. *Лескова, И. В.* Социокультурная идентичность и правовое воспитание личности [Текст] / *И. В. Лескова* // Государство и право. — 2007. — № 4. — С. 91-99.
2. *Проць, О.* Прояви правового нігілізму у студентської молоді в Україні / *О. Проць* // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — Вип. 58. — С. 118-125.
3. *Фонпель, К.* Групповая сплоченность. Психологические игры и упражнения: Пер. с нем. — М. : Генезис, 2010. — 336 с.
4. *Cowan, D.* Legal Consciousness: Some Observations // The Modern Law Review Limited. — 2004. — Vol. 67— — Issue 6. — P. 928-958.

References (transliterated and translated):

1. *Leskova, I. V.* Sotsiokul'turnaya identichnost' i pravovoe vospitanie lichnosti (Socio-cultural identity and legal education of the individual) // State and Right, 2007, No 4, P. 91-99 [in Russian].
2. *Prots, O.* Proiavy pravovoho nihilizmu u studentskoi molodi v Ukraini (Manifestations of legal nihilism among students in Ukraine) // Aktualni problemy derzhavy i prava (Pressing Issues of State and Law), 2011, Vol. 58, P. 118-125 [in Ukrainian].
3. *Foppel, K.* Gruppovaya splochnost'. Psihologicheskie igry i uprazhneniya : Per. s nem (Group cohesion. Psychological games and exercises : Trans. from German). Moscow, 2010, 336 p. [in Russian].
4. *Cowan, D.* Legal consciousness : Some observations // The Modern Law Review Limited., 2004, Vol. 67, Issue 6, P. 928-958 [in English].

Стаття надійшла до редакції 18.10.16

А. Вozович

Методологічні засади й апробація програми формування психосемантичного змісту правосвідомості студентів коледжів

У статті викладено й обґрунтовано методологічний базис Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості у студентів українських коледжів. Розкрито цілі, наукові принципи, середовищні й індивідуальні чинники, механізми і напрями реалізації Програми: конкретне соціокультурне середовище, міське або сільське походження, етнічна належність, певна система звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які результуються в особливому субкультурному типі правової культури – молодіжній правовій субкультурі студентів

коледжів. Наведено порівняльний аналіз результатів експериментального формування змісту правосвідомості, складну структуру правової свідомості та систему суб'єктивних оцінок, що доводить ефективність впровадження Програми, її здатність сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості студентів коледжів, необхідну для їх правової поведінки як громадян України.

Ключові слова: методологія діяльності, порівняльний аналіз, права свідомість, студенти коледжів.

A. Vozovych

Methodological Principles and Evaluation of the Program of Forming Psychosemantic Meaning of Legal Consciousness among College Students

This article describes and substantiates the methodological basis of the Program of Forming Psychosemantic Meaning of Legal Consciousness among Students of Ukrainian Colleges. The scientific (general and organizational and functional) principles, environment-related and individual factors, mechanisms and ways of the Program's implementation are revealed, namely: particular sociocultural environment, urban or rural origin, ethnicity, certain system of customs, habits, traditions and stereotypes resulting in a special subcultural type of legal culture – youth's legal subculture of college students. A comparative analysis of results of experimental formation of the meaning of legal consciousness, the structure of legal consciousness and the system of subjective assessments is provided that proves the effectiveness of the Program's implementation and its ability to create a new quality of the meaning of ordinary legal consciousness among college students necessary for their legal behavior as Ukrainian citizens.

Key words: methodology of activity; comparative analysis; legal consciousness; college students.

Рецензент – доктор психологічних наук,
професор О. В Дробот